

NAGY SÁNDOR

**A HÁZASSÁG FELBONTÁSA BUDAPESTEN (PEST-BUDÁN) A 19.
SZÁZADBAN**

Doktori (PhD-) disszertáció tézisei

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Kar

Történettudományok Doktori Iskola Társadalom- és gazdaságtörténet Doktori Program

Témavezető: Dr. Kövér György Csc., habil. egyetemi docens és Dr. Mátay Mónika PhD.

Budapest, 2012.

A historiográfiai kontextus

A válás, illetve – szabatosabban – a házassági kötelék felbontása a társadalomtörténet újabb irányzatainak térhódításával, a '70-es-'80-as években keltette fel a történészek figyelmét, jóllehet számomra úgy tűnik, ez kevésbé a jelenség, mint inkább a procedúra során keletkezett narratív források „felfedezését” és kiaknázását jelentette. Disszertációmmal eredetileg, a 19. századi Budapest (Pest-Buda) vonatkozásában ezt a hiányt szándékoztam betölteni: nem az egyéni sorsokra, a házaselet korabeli rejtelmeinek felfedezésére, a férjek és feleségek közötti erőviszonyok megváltozására helyeztem a hangsúlyt, hanem arra a kérdésre kerestem a választ, hogy miért és miként változott meg a házások – szélesebb értelemben vett – jogi viselkedése, s terjedt el a házasság felbontásának gyakorlata aránylag rövid idő, egyetlen évszázad leforgása alatt.

A 19. század második felében, amikor a népmozgalmi statisztikák összeállítói és a nagyközönség körében először tudatosult a válások számának és arányának növekedése, azokat még többnyire a deviáns házasság viselkedés kárhuzatos következményének tartották. Az érintettek morális fogyatékoságainak hangsúlyozásával még ma is találkozhatunk, a társadalomtudományok művelői azonban már a 19-20. század fordulójától individuális okok helyett általánosabban, visszatérő gazdasági válságokkal, a társadalom működési zavaraiival, a családok meggyengülésével, a vallásosság hanyatlásával, jogi változásokkal magyarázták a válások terjedését. A II. világháborút követően teret nyerő szociológiai megközelítés szerint a kapitalista fejlődés a mozdulatlan közösségek, összetett háztartások, szerteágazó rokonsági kötelékek bomlásához, s a rugalmasabb, de egyúttal törekenyebb – számos funkciójával együtt kohézióját veszített – nukleáris család kiemelkedéséhez vezetett. A '60-as évek elején William J. Goode amerikai szociológus a válási ráták növekedését a családszerkezet, illetve a családon belüli érzelmi kapcsolatok átalakulásán keresztül, közvetlenül a modernizáció világméretű folyamatával kapcsolta össze.

A modernizációt középpontba helyező funkcionista szociológiai elméletek kétségtelenül nagy hatással voltak és vannak a válásokkal foglalkozó történészekre és történeti demográfusokra. Az egyik legtöbbet idézett családtörténész, Roderick Phillips a válások elterjedésének magyarázatánál kiemelt figyelmet szentel a házastársakat összeláncoló hagyományos társadalom bomlásának, a feleségek anyagi függetlenségét biztosító női munkavállalás 20. századi terjedésének, valamint – többekhez hasonlóan – magával a házassággal s a partnerrel szemben támasztott várakozások, érzelmi igények növekedésének. Jellemző, hogy a '80-as évek végén még az is komolyan felvetődhetett, hogy a válások a házasságok időtartamának meghosszabbodásával, mintegy a házastárs korábban gyakori korai elhalálása helyébe léptek.

A válások 19. századi tényleges terjedése azonban – amennyire a szórványos empirikus vizsgálatok mutatják – nem támasztja alá, hogy az iparosodás és a városiasodás előrehaladása már ekkoriban befolyásolta volna a válások arányának alakulását. Ezzel szemben számos ellenpélda hozható. Az e téren az európai kontinens meghatározó tapasztalatát nyújtó, a házasságok átmenetileg tömeges felbontását eredményező francia forradalom alapvetően a politikai ideológia és a nyomában járó jogi reform szerepét mutatja. Az ipari forradalom „szülőházája”, Anglia egészen az I. világháborúig alacsony válási gyakoriságával tűnt ki. Az oroszországi zsidó közösségek 19. század

első felében már-már „modern” válási rátája a század végére éppenséggel csökkent. Maga Goode időközben szintén több példát hozott az industrializáció korszakába lépő ázsiai országoknál a hagyományosan magas válási arányszámok visszaesésére.

Ezt látva felvetődhet a kérdés: miért hanyagolják el a „válástörténet” művelői – eltérően a válóperes iratokat más célokra felhasználó történészek zömétől – az adott kulturális kontextust, azon belül különösen a jog és a jogi viselkedés változását a jelenség magyarázatánál. A legtöbben ugyanis nem hatolnak mélyebbre a válás (bevezetése) körüli parlamenti csatározások és a korabeli bontótörvények ismertetésénél; mi több, egyesek a legális változásokra pusztán a lényegesnek tekintett – a jogi viselkedéstől elkülönítve kezelt – házasság felbontásának megfigyelését zavaró tényezőként tekintenek. Ebben minden bizonnyal szerepet játszik, hogy a jogtörténészek napjainkig a házassági jog társadalmi mozgásokhoz képest nagyfokú autonómiáját, egyúttal másodlagosságát hangsúlyozzák. Máig hat Max Rheinstein '70-es évek elején tett megállapítása, amelyre a II. világháború utáni folyamatok összehasonlító elemzése nyomán jutott, miszerint a jog nem vagy alig befolyásolja a válási számok alakulását.

Kétséges azonban, hogy e tézis alkalmazható-e minden további nélkül a válások formatív időszakára, a 19. századra vonatkozóan. Erre itt csak egyetlen példát hozok. A jogintézmény ekkor még korántsem az elmérgesedett házassági konfliktusok egyedüli megoldási módját kínálta. A szekularizáció, illetve a házasság felbontása mint jogi aktus 19. századi „felemelkedése” – polgári kódexekbe foglalása – egy sor „rivális” jogi tradíciót szoríthatott ki. Emellett még a polgári jogrendek is több, később eltűnő alternatív lehetőséget tarthattak fenn. Olive Anderson példaszerűen mutatja be, hogy a 19. századi angol válások száma nem csupán a kétségtelenül fennálló jogi nehézségek miatt lehetett alacsony, hanem azért is, mert a házastársak nagy többsége, ha nem is véglegesen, egyéb legális úton-módon ugyancsak megszabadulhatott egymástól. A korabeli jog tehát már a felállított alternatívákon keresztül is befolyásolhatta a válások számának alakulását és a jogintézmény használatát.

Lehetőségek és korlátok: a források

A magyar főváros vonatkozásában elsősorban a Budapesti (Pesti) Királyi Törvényszéken 1872-től fennmaradt házassági pereket hasznosítottam. A korábban ritkább és egyre ritkábbá váló bontóperes iratanyagot a „jogelőd” bíróságok – a pesti, illetve a budai városi, az óbudai mezővárosi, valamint a rövid ideig működő császári-királyi törvényszékek – fondjaiban ugyancsak igyekeztem teljeskörűen, egészen a 18. század végéig terjedően felkutatni. A később kiselejtezett vagy elcsatolt ügyeket 1891-től a válóperekben 1907-ig (másodfokon) kötelezően eljáró Budapesti Királyi Ítéltábla fennmaradt mutatókönyvei alapján sikerült legalábbis „nevesíteni”. A 19. század vége felé elszaporodó budapesti migrációs válások nyomára a kolozsvári unitárius, a csekély számban előforduló ortodox processzusokra a szentendrei ortodox levéltárban bukkantam.

Minden egyes házasság, illetőleg válóper (jogi) és válóperes fél (személyes) adatait számítógépes adatbázisba rendeztem. Ennek nyomán hozzávetőlegesen 7000 válóper és 14000 házastárs esetében lehetett több-kevesebb rendszerességgel a kereset beadásának dátumát, az ítéletek

keltét, az eredményességet, a megjelölt válóokot, a házasságkötés helyét, szertartását, idejét, a házasságból született gyerekek számát, a különválás időpontját, a felek foglalkozását, lakhelyét, születési dátumát és helyét, továbbá vallás(váltás)át rögzíteni. Az esküvő paraméterei alapján visszakereshetőkké váltak a házassági anyakönyvek, az azokból kinyerhető információkkal pedig pótolni-kiegészíteni lehetett a válóperek adatait (ez jobbra budapesti házasságoknál történhetett meg, a vidéki kötelekeknel csak részlegesen jutottam a megfelelő matrikulákhoz). Az eredendően katolikus pereskedők 1868-1895 közötti vallásváltásai kapcsán a budapesti protestáns egyházközségek betérési anyakönyveit is feldolgoztam. A fővárosi protestáns és izraelita házassági anyakönyvek más vonatkozásban, az elvált családi állapot, valamint a házasság későbbi felbontásának jelzésével is hozzájárultak a jelenség nyomon követéséhez. Végezetül a Budapest Főváros Levéltárában folyó, polgári pereket, közjegyzői okiratokat, végrendeleteket, árvaszéki és hagyatéki ügyeket érintő segédletkészítés (adatbázisépítés) hozadékát kell kiemelni, mint aminek révén tömegesen mélyíthettem el az egyes perekre és szereplőkre vonatkozó ismereteimet.

A rendelkezésre álló források mindazonáltal több tekintetben behatárolták a vizsgálat lehetőségeit. A legfontosabb e tekintetben, hogy az egyébként számszerűen jól fennmaradt válóperek oly mértékű belső selejtezésen estek át, hogy túlnyomó többségük ma már csak befejező határozatokat (ítéleteket) tartalmaz, amelyekből a házasság konfliktus gyökereiről, a házastársak szándékairól és jogi taktikázásáról alig valami derülhet ki. Ez nyilvánvalóan lehetetlenné tette az egyes esetek intenzív tanulmányozását. A mikroszintű vizsgálatoknak az a mai napig érvényesülő levéltári selejtezési gyakorlat sem kedvezett, amely bírósági szerveket és ügytípusokat értékel, miközben nincs tekintettel a különböző bírói fórumokon megjelenő – sokszor érdektelennek tűnő – ügyek kapcsolódására. Így jóvátehetetlen az a kár, amely a fővárosi járásbíróságok dualizmuskori iratanyagának, közte a házasság konfliktusokhoz kapcsolódó nő- és gyerektartási, illetve kisebb értéket tárgyazó (házassági) vagyoni perek szinte teljes elpusztítása nyomán keletkezett.

Más forrásokhoz nem lehetett hozzáférni. Az Esztergomi Prímási Levéltár nem engedélyezte a budapesti (pest-budai) vonatkozású ágytól-asztaltól való elválasztást célzó szentszéki perek, valamint a fővárosi plébániai iratok kutatását. Ez kettős következménnyel járt. A kutatási tilalom egyrészt további gátat emelt a válóperes felek viselkedésének vizsgálata útjában, amennyiben 1868-1895 között, ha az egyik házastárs katolikus valláson maradt, számos házassági bontóper előzött meg vagy követett szentszéki procedúra. Másrészt nem tudtam vizsgálni az ágytól-asztaltól való elválasztás társadalmi használatának 19. századi alakulását. Ezért, miután a túlnyomórészt katolikus lakossággal bíró szabad királyi városokban a 19. század dereka előtt bontóper csak kivételesen indult, s a válás voltaképpen az ágytól-asztaltól való elválasztást jelentette, ami kizárólagos egyházi terrénumnak számított, nem láttam értelmét, hogy a városi szervek fondjaiban fennmaradt néhány szentszéki ítéletet is magában foglaló világi ügy alapján tegyek felettébb bizonytalan kijelentéseket a korabeli jogi viselkedéssel kapcsolatban.

A disszertáció időhatárait kénytelen voltam tehát az eredetileg tervezettnél szűkebbre szabni, hiszen a pest-budai házassági bontóperek kapcsán a 19. század első feléig csak kivételesen tudtam visszanyúlni. E tekintetben viszont, minthogy a jog és a jogi változás szerepe megkülönböztetett figyelmet kapott, vizsgálataimat nem zárhattam le a századfordulóval. A válások vonatkozásában

vízválasztó, 1895. október 1-én életbe lépő házassági törvény hatásainak tanulmányozásához mindössze fél évtized elégtelennek tűnt, ezért a vizsgálatot, illetve annak időhatárát az 1910-ig indított válóperek feldolgozásával – ez egyébként önmagában több ezer processzust jelentett – terjesztetem ki. Végso soron tehát az 1850-1910 közötti hat évtized válópereinek elemzését végeztem el.

A disszertáció első felében, a pereskedők csoportjellemzőinek, valamint a második részben a válóperes joghasználat feltárásánál alkalmazott statisztikai módszer a fenti forrásadottságokból következett. Emellett elkerülhetetlen volt a törvényi változások legalább vázlatos, valamint – nemcsak a házassági bontóperek, hanem a házassági viszonyhoz kötődő egyéb perek és eljárások tekintetében – a joggyakorlat változásának behatóbb nyomon követése. A válóperekben tükröződő vagy források hiányában ma már kitapinthatatlan bírói praxis megértéséhez, pontosabb értelmezéséhez pótolhatatlan segítséget nyújtott a 19. század második felében születő – napi híreket, döntvényeket, jogeseteket, kommentárokat, jogtörténeti dolgozatokat egyaránt közlő – jogi szaksajtó.

Eredmények

A válások budapesti (pest-budai) elterjedése

A vizsgálat első fontos tanulsága a 19. század második felében publikált népszámlálási eredmények és népmozgalmi statisztikák korlátozott használhatóságát illeti. A fővárosi válások kortárs statisztikusok által a század végén – valószínűleg felekezeti anyakönyvek bontási bejegyzései alapján – „rekonstruált” éves számai a ténylegesnél sokkal alacsonyabb válási rátát adnak meg, ami azt a képet sugallja, hogy budapesti válási népmozgalom 1896 előtt tulajdonképpen nem volt. A 19. század második felében megejtett népszámlálásokban kimutatott elvált városlakók számából a különböző felvételek korai következtelenségei, az elváltak és a (katolikus) elváltak keveredése, valamint – többek között – a hiányos bevallás miatt ugyancsak nem lehet biztosan következtetni a budapesti válások nagyságrendjére. A századforduló táján rendszeressé váló népmozgalmi statisztikai adatközlések csak a vizsgált korszak legvégén engedik meg a tisztánlátást.

A Budapesti Királyi Törvényszék által tárgyalt válóperek bevonása ilyen körülmények között feltétlenül szükséges volt a válások 19. századi alakulásának vizsgálatához. Ezt megejtve a korábbi hazai kutatási eredményekhez, illetőleg a forrásként használt retrospektív népmozgalmi statisztikához képest a fővárosi válások eddig ismertnél jóval nagyobb számát tudtam konstatálni. Noha a 19. század első felében – amint a kúriai segédkönyvek és a megtalált válóperek egyaránt alátámasztják – még Pesten is csak kivételesen fordult elő (protestáns) házassági kötelék felbontása, a század derekától azonban egyre gyakrabban került rá sor. A (kitért) katolikus házások válásai előtt utat nyitó 1868-as törvény nyomán az esetszámok növekedése folyamatosá vált, s – az 1880-as évek első felében kimutatható átmeneti visszaesést követően – az 1890-es évekre a Törvényszék már akár évi 100 válást is kimondhatott. Ezzel együtt az is igaz, hogy a válások dinamikus növekedése a házassági törvény bevezetése után, közvetlenül a századforduló előtt vette kezdetét.

A válási ráta – magyarországi összehasonlításban

A becült számokat a budapesti (házas) népességhez viszonyítva egyértelmű, hogy a válások már a 19. század második felében egyre gyakoribbá váltak. Ugyanakkor nehezen kivehető, miként értékelhető mindez a korabeli magyarországi viszonyokhoz képest. A Budapesti Királyi Ítéltábla segédkönyvei alapján készíthető részleges – az ország központi területét felölelő – „válóperes statisztika” arra enged következtetni, hogy a fővárosi válási ráta 1896 előtt nem lehetett kivételesen magas, s hogy az csak a házassági törvény nyomán vált kiugróvá. A válási népmozgalmi statisztika, amely a 20. század elején lehetővé teszi az országos összehasonlítást, világosan mutatja a budapesti válási ráta „elhelyezkedését”: habár bármely törvényhatósághoz képest több elvált pár élt (utoljára együtt) a fővárosban, az új házasságkötésekkel képzett fővárosi viszonyszám nemcsak egyes tiszántúli és erdélyi városokéhoz, de több erdélyi vármegyééhez képest is alacsonyabb.

Ez a mozzanat és más törvényhatósági jogú nagyvárosok rátája általánosabban arra utal, hogy bár a városiaság, a városiasodás Magyarországon is kedvezhetett a válások terjedésének, a regionális különbségek mögött nem a „modernizáció” eltérő üteme, hanem alapvetően az eltérő felekezeti jogi tradíciók húzódtak meg. Ebben az összefüggésben érdekes továbbá, hogy – amint arra az 1881. évi népszámlálás kivételes pillanatában fény derül – az ágytól-asztaltól való elválasztás még inkább urbánus jelenségnek tűnik, mint a házasság felbontása, amennyiben az érintett katolikus házastársak sokkal erősebben tömörültek a nagyobb városokban, különösen Budapesten, mint az elváltak. Nehézséget jelent persze, hogy a teljes városhálózat, illetve a városi hierarchia alsóbb fokán álló települések válási gyakorisága, a publikált statisztikák közigazgatási-jogi szempontú bontása miatt még a 20. század elején sem látható.

A vallás szerepe

A magyar fővárosban a 19. század második felében a lakosság durván kétharmada a katolikus egyház híve volt. A válások számának és arányának növekedése így nyilvánvalóan összefüggött a jogi lehetőség katolikus házások előtti megnyitásával s a joghasználat kiszélesedésével. Amíg 1868-ig a katolikus vallású férjek és feleségek elvileg nem szabadulhattak ki a házassági kötelékből, addig 1868 után arányuk a Budapesti Királyi Törvényszéken válópert folytatók között 41% (csak a kitérteket számításba véve: 33%) körül mozgott, 1895 után pedig – párhuzamosan a pereskedők számának ugrásszerű növekedésével – 52%-ra nőtt. Emellett feltétlenül kiemelendő a zsidó házaspárok aktivitása. Habár a 19. század utolsó harmadában a katolikusokéval megegyező arányuk a házassági törvény utáni korszakban 32%-ra esett vissza, felülreprezentáltságuk a válások terén így is kimagaslónak minősíthető. A vidéken oly aktív protestáns pereskedők ellenben Budapesten, vélhetően a katolikusokkal kötött vegyes házasságok magas aránya miatt, nem játszottak meghatározó szerepet.

Amikor a 20. század elején mód nyílik a fővárosi és a vidéki felekezeti válási ráták összevetésére, legalább két lényeges megállapítás tehető. Az egyik, hogy bármely egyház fővárosi hívei gyakrabban bontatták fel házasságukat, mint országosan (a vidéki átlag persze – tegyük hozzá – nagyon eltérő rátákat „moshat össze”). A különbség különösen a katolikus vallású felek esetében éles,

ami arra utalhat, hogy a nagyvárosi lét valamiféleképpen hozzájárult a bontás tekintetében tiltó hitelvenen való könnyebb túllépéshez. A másik, hogy a fővárosi felekezeti válási ráták nem tértek el oly mértékben egymástól, mint a vidékiek. Ha tehát országosan a felekezeti jogi tradíciók szívóssága hangsúlyozandó, akkor viszont Budapesten azok gyorsabb gyengülése, illetve kölcsönhatása.

A konfesszionalitás kiemelt szerepe és e szerep változása a házassági (jogi) viselkedés szintjén ugyancsak megfogható. A katolikus férjek és feleségek általában tovább kitartottak rossz házasságuk mellett, s a szakítás után akár évekig várhattak a válókereset beadásával. Esetükben a házassági bontóper gyakran az újrakházasodás útjában álló akadály eltávolítását szolgálta. A zsidó párok – különösen a nők – kevésbé túrték el a sikerületlen frigyeket, s ha azt helyrehozhatatlannak ítélték, rövid úton válóper tettek folyamatba. Körükben az elvált lét tartósabb állapot, s az újrakházasodás ritkább lehetett. Másrészt viszont figyelemre méltó az egyes mintáknak az a közeledése, amelyet a házassági törvényt követően ragadtunk meg. Valószínűnek tűnik, hogy a nagyvárosi életforma, a különböző vallású városiak közötti érintkezések intenzitása, valamint a felekezeti hovatartozás jogi jelentőségének eltűnése egyszerre járt ilyen eredménnyel.

A válás „demokratizálódása”

A válások elterjedése szempontjából, a katolikusok jogi „emancipációja” mellett – részint persze azzal összefüggésben – a kevésbé tehető házaspárok válási népmozgalomba való századvégi bekapcsolódása játszott fontos szerepet. A foglalkozásmegnevezések alapján ugyan csak hozzávetőleges becslésre nyílik lehetőség, de az eredmény meggyőző: míg 1896 előtt az „alsóbb néprétegek” aránya a válóper folytatók körében durván egyharmadra rúghatott, addig 1895 után ugyanazok már a csoport felét teheték ki. A századelős népmozgalmi statisztikák alapján egyébként úgy tűnik, a válás társadalmi bázisának kiszélesedése nem fővárosi sajátosság, országosan is megragadható. A képet Budapest vonatkozásában tovább finomítja a migráns pereskedők kisebb mértékben növekvő részesedése, főként pedig az a körülmény, hogy a születési és házasságkötési helyeket figyelembe véve a „nem-urbánus” településekről, különösen falvakból származók aránya szintén megnőtt. Ezzel együtt hangsúlyozni kell, hogy bár a középosztálybeliek súlya csökkent, felülreprezentáltságuk a 20. század elején is kimutatható.

A hasonló eredményt hozó bécsi statisztikák alapján egyébként valószínű, hogy a válás társadalmi bázisának kiszélesedéséért nem csupán a házassági törvény tehető „felelőssé”. Innen nézve fontos lehet a szegényjog 19. század utolsó harmadára tehető kiterjesztésének – leginkább a jogi szakirodalomban megfogható – gyakorlata.

Válások a nagyvárosban

A „budapesti válások” fogalma nyilvánvalóan elfedi azokat a különbségeket, amelyek a válások nagyvárosi térben való megoszlása kapcsán kimutathatók, s szintén tanulságosak lehetnek. A válóperes felek budapesti lakcímeinek vizsgálata részben alátámasztotta a pesti oldalon élők nagyobb, a budaiak kisebb válási rátáját illető várakozásokat (bár a 20. század elején utóbbiak felzárkózása is

konstatálható). Ezen túl azonban az is láthatóvá vált, hogy korszakunkban a válások elterjedése Pesten követte a város kiterjedését: leginkább azokban a kerületekben kaptak lábra, amelyek kiépülése, népességgyarapodása a leggyorsabb volt (Teréz- és Erzsébetváros, Józsefváros). Ezzel szemben a lassabban urbanizálódó városrészek (Óbuda, Kőbánya) passzivitása feltűnő. És habár ugyanakkor a lakosság felekezeti megoszlásának jelentősége is érzékelhető, a századelőn általában véve a városmaghoz közeli negyedek magasabb, a külterületek alacsonyabb válási gyakorisága tűnik ki. Amíg a külső körúton belüli népszámlálási körzetekben 1906 körül 1000 házasság évi 3-4-5 válást számítottam, addig azon túl (és Budán) többnyire csak 1-2 fordult elő.

Így, jóllehet a rendelkezésre álló források alapján közelebbről nem tisztázható, mégis hogyan ösztönözte a válások elterjedését a nagyvárosi környezet, illetőleg a gyors városiasodás, az összefüggés magán Budapesten belül kétségtelennek tűnik.

A jog szerepe I. – a társadalmi integráció imperatívusza

Nem könnyű választ adni arra a kérdésre, hogy a jogszabályok és a mögöttük meghúzódó hatalmi szándékok vajon miként és miért mozdíthatták elő (vagy akadályozhatták) a válások elterjedését. Jellemző ellentmondás, hogy a válások tartós növekedését maga után vonó házassági törvény betervezői még a házasság felbontásának megnehezítését ígérték, s a törvény valóban egy sor anyagi jogi szigorítást tartalmazott és procedurális akadályt támasztott.

Úgy tűnik, hogy a válások megfékezésére irányuló intenciók valójában viszonylag gyengén és esetlegesen jelentkeztek. A jelenség Magyarországon – eltérően a kontinens más államaitól – a 19. század folyamán (még) nem került a konzervatív megfigyelők kritikájának keresztútjába. A közfigyelmet inkább a házassági jog 18. század végén rendi támogatással kiépülő, az egymást követő fordulatok közepette is kis híján egy évszázadig fennmaradt felekezeti rendszere körüli viták kötötték le, amelyek sajátos módon hozzájárultak a jogintézmény megerősítéséhez. A felekezeti rendszer felszámolása ugyanis a házasságkötés és a házasság felbontása lehetőségének minden magyar állampolgárra való kiterjesztését hozta. Az ezt eredményező politikai programot véleményem szerint nem annyira a jogi „modernizáció” szakmai szándéka, mint inkább a magyar államnacionalizmus inspirálta, amely a házassági törvénnyel a sokszor etnikai különállást erősítő felekezetek befolyásának megtörését, a különböző „jogszokások” egységesítését célozta.

Az állami házassági jog megteremtése nem csupán a századvégen, a jogintézmény katolikusok előtti megnyitásával járult hozzá a válások elterjedéséhez. A zsidó házasságok és válások feletti állami ellenőrzés megerősítése a 19. század második felében megfelelően példázza, hogy a társadalmi (nemzeti) integráció szempontja a joggyakorlaton keresztül már egészen korán – jóval a házassági törvény születése előtt – hatott, akár a tételes állami jogszabályok betűjével szemben is. Az 1872-ben felálló állami bíróságok már definitív módon bontottak fel zsidó házasságokat, annak ellenére, hogy a hitelvek gyakori figyelmen kívül hagyása miatt a rituális válást és az (egyházi) újraházasodás lehetőségét 1895-ig igazából nem tudták kikényszeríteni. A házassági törvény nyomán, a polgári házasság bevezetésével a válólevél átadása-átvétele körüli konfliktusok is okafogyottá váltak, s a

rituális gyakorlat valószínűleg kiszorult. A folyamat nyilvánvalóan a zsidó válások számának (statisztikai) növekedését eredményezte.

A jog szerepe II. – a házasságok ellenőrzése

További ellentmondásnak tűnik, hogy a válást célzó jogi kényszerek a 19. század második felében, éppenséggel a jelenség terjedésével párhuzamosan, fokozatosan felengedtek. Az önkényes válások üldözése, nyilván a gyarapodó fővárosi házas népesség „fegyelmezésének” nehézségei miatt, lekerült a napirendről, sőt bizonyos esetek – válási szerződés közjegyzői okiratba foglalása, vétlen nő különköltözése – legális színezetet kaptak, akkor is, ha a különválás hivatalos engedélyezése, illetőleg a válóper folyamatba tétele elmaradt.

Mindez azonban nem jelentette azt, hogy a jog ne részesítette volna védelemben a formálisan fennálló házasságokat. Egyes vagyonsrészek – átadott jegyajándék, hozomány és kelengye, illetve közszerzemény, hitbér – sorsának, a gyermekelhelyezés, a nő- és gyerektartás kérdésének megnyugtató rendezésére csak a köteléki kérdéssel összekapcsolva, házassági bontóper keretében kerülhetett sor. Jellemző, hogy az 1880-as évek végétől a budapesti közjegyzők előtt – egyébként sem túl nagy számban – kötött válási szerződések nagyobb része bizonyíthatóan bontópert készített elő, s nem a házastársak spontán különválását pecsételte meg. Az elenyésző vagyonnal, rendszertelen jövedelemmel bíró fővárosi házasságokat más jellegű okok, a „vadházasságok” törekénysége, a különélő házasságok törvénytelen kapcsolataiból származó gyermekek státusának bizonytalansága, az újraházasodás vonzereje terelhették – a századfordulói gyenge határfokkal – a Budapesti Királyi Törvényszék színe elé.

A felsorolt problémák persze nem önmagukban, hanem a közvetett állami (bírószági) beavatkozás bővülő lehetőségein keresztül vezethettek a válókeresetek elszaporodásához. A családi viszonyok állami szabályozásának 19. század második felében erősödő igénye megnövelte a házastársak – korábban köteléki kérdésre korlátozott – legális mozgásterét, s bizonyára joghasználatának gyakoriságát is. A 19. század derekán még jobbra kihordatlan-elfojtott vagy idővel elsimított konfliktusok így könnyebben törhettek a felszínre.

A jog szerepe III. – a válóperes procedúra és joggyakorlat

Tanulságos végül, hogy míg a törvényhozói szigor, az időről-időre erőre kapó restriktív „kurzusok” legfeljebb csak átmenetileg vetették vissza a pereskedési kedvet, a válóperes procedúra nehézségei egyre kevesebb házaspárt rettentettek el. A (ritka) eljárásjogi könnyítések – amilyen a válóperes kötelező felülvizsgálatának 1907-es megszüntetése volt – ezzel szemben egyenesen lökést adtak a válások egyébként is növekvő számának.

Ebben megítélésem szerint a konszenzus válóperes jogi kultúrája játszotta a főszerepet. A jog és a bírói praxis általában véve lehetőséget, illetve utóbbi tág teret biztosított a házastársak egyezkedése számára, amely kezdettől fogva túlsúlyra jutott a vizsgált korszak válópereiben. Jellemző, hogy a Budapesti Királyi Törvényszéknek a processzusok elenyésző hányadában kellett

döntést hoznia (végleges) nőtartás vagy egyéb vagyoni követelés kérdésében; gyerektartásdíj megítélésére pedig az esetek – csak a potenciális eseteket figyelembe véve – negyedében-ötödében került sor. A bíróságok ekként a válóperben nem tudták – egyébként láthatóan nem is nagyon akarták – kihasználni a felek közötti konfliktus nyújtotta beavatkozási lehetőséget.

A házassági törvény bevezetése utáni fejlemények különösen jól mutatják a deklarált hatalmi szándékok, illetőleg a joggyakorlat és -használat között – adott esetben – megnyíló szakadék mélységét. Bár kétségtelen, hogy pusztán jogi motívumokkal nem magyarázható, miért ugrott meg a válókeresetek száma a törvény megszorításai nyomán, ami Budapesten a perek soha nem látott ideig való elhúzódását, s a (megítelt) perköltségek növekedését eredményezte a századvégen, a válások növekedésének tartósságához biztosan hozzájárult a megegyezéssel bontás (bújtatott) lehetőségének ismételt megtalálása. A „szándékos és jogos ok nélküli elhagyásra” hivatkozó kereseteknél kialakult bírói gyakorlat – eltérően más válóokoktól – nem kívánt meg tüzetes bizonyítást, így az a felek önkéntes vagy kikényszerített együttműködése esetén lehetőséget adott a válás gyors, olcsó és diszkrét lebonyolítására. Nem véletlen, hogy miközben az „elhagyás” alapján felbontott házasságok száma a 19. század utolsó éveiben még csak 38%-ra tehető, addig – követve egyébiránt az országos tendenciát – 1910 táján 78%-ra nőtt. Ilyen körülmények között a vétkessé nyilvánítás szankciója is hatástalan maradt, hiszen lényeges hátránnyal a felek megegyezése esetén nem járhatott.

Fontos még megjegyezni, hogy a házassági törvény akaratlanul – a törvényhozó intenciójától függetlenül – számos könnyítést is magával hozott. A felekezeti rendszer eltörlésével immár nem volt szükség lelkészi békéltetésekre, s ugyancsak véget értek a katolikus feleket „sújtó”, a bontóper megindításához korábban elengedhetetlen vallásváltások. Emellett feltétlenül említést érdemel a szegényjogon történő pereskedés 19. század végére tehető elterjedése: a szegényjog biztosítása a fővárosban állítólag – az ügyvédi kar korabeli panaszai alapján ítélve – különös nagyvonalúsággal történt. Mindez szintén magyarázhatja, hogyan törhetett utat magának 1895 után a válás iránt mutakozó társadalmi igény.

A válás társadalmi „hálózatai”

A válást Budapest (Pest-Buda) vonatkozásában mindvégig a 19. századi házassági konfliktusok megoldásának egyfajta – a korszak nagy részében kivételes – módjaként, az érintetteket pedig ennek megfelelően nem egyszerűen a fővárosi viszálykodó házások „representatív” képviselőiként, hanem külön csoportként kezeltem. Úgy gondolom tehát, hogy érdemes e szempontból is firtatni a válókeresetet beadók választásának motívumait.

Az 1850-es években, néhány pesti (kitért) katolikus házasság esetében kimondott válás nyomán „elszaporodó” hasonló ügyek a társadalmi igény és a jogi lehetőség gyors, jóllehet röpké egymásra találását szemléltethetik. Bár az egyes perek szereplőit nem tudtam közvetlen kapcsolatba hozni egymással, s nem látható az információáramlás módja, az „exkluzív” jogi technika ismeretének terjedése önmagában figyelemre méltó.

Az egyes családokban, rokonságban előforduló többszörös válások már kétségtelenül a mintakövetés jellegzetes példái (többszörös válás egyébként egyes pereskedőknél is feltűnő

gyakorisággal fordult elő). Ehhez hasonlóan, noha sokkal nehezebben bizonyítható, ugyancsak mintát és információkat közvetíthettek lakóhelyi-szomszédsági, illetve területi-foglalkozási hálózatok. Ez utóbbi vonatkozásban is érdekes egy szűk szakma, a színészet, amelynek művelői kiugró gyakorisággal váltak. A színészek és színésznők válásainak jelentősége azonban túlmutat önmagán, amennyiben a 19. század második felében a színész céh professzionalizálódásával, a színházi élet súlyának-szerepének megváltozásával a színházlátogatók és a rajongó közönség tömegei felé közvetíthették a házasság felbontásának nemcsak különböző irodalmi reprezentációit, de egyúttal személyes példáit is.

A kutatás további lehetőségei

A disszertáció elkészítésekor lehetőségeimet erőteljesen behatárolták a forrásadottságok avagy a létező források elérhetetlensége, de talán a legnagyobb nehézséget az jelentette, hogy hiányzott az a kontextus, amelyben a budapesti válások terjedésének értelmezését alaposabban el lehetett volna végezni. A publikált népszámlálási és népmozgalmi statisztikai adatokon túlmenően ugyanis rendkívül hézagosak ismereteink a 19. század második felének fővárosi házasságairól, a házassági szokásokról, a családok életkörülményeiről, különös tekintettel a Budapest városiasodása nyomán gyorsan változó keretfeltételekre. Nemcsak magáról a válásról lenne tehát jó többet tudni, de arról is, hogy mégis miben különböztek a felbontott házasságok az élethossziglan tartó frigyektől, illetőleg a válópert folytató házások a szerencsésebb (?) férjektől és feleségektől.

A felbomló házasságok vonatkozásában a konfliktuskezelés és -megoldás szociálisan-kulturálisan eltérő módozatainak tanulmányozása lenne a legfontosabb jövőbeli feladat, akkor is, ha ezt képtelenség olyan, viszonylag egzakt módon kivitelezni, mint a válások esetében. A házasság felbontásának társadalmi-felekezeti bázisát illetően a 19-20. század fordulóján kimutatott változások közvetve arra utalnak, hogy a (kvázi) legális megoldások iránt annak idején komoly társadalmi igény élt, amely korábban más irányokban törhetett utat. Ha egyszer az esztergomi szentszéki és a pest-budai (budapesti) plébániai iratanyagok is hozzáférhetővé válnak, elmélyíthetjük tudásunkat a fővárosi keresztény népesség szélesebb értelemben vett jogi viselkedése és e viselkedés 19. századi változása kapcsán. Az ágytól-asztaltól való bírói elválasztások mellett, a lelkészek vélhetően sokkal szélesebb kört érintő békítő-közvetítő szerepére gondolok, amely adott esetben a nagyvárosban elharapózó spontán szeparációk „szentesítéséig” terjedhetett. Hihetetlenül izgalmas kutatási területet kínálnak továbbá a zsidó rituális válások, amelyeket az állami házassági jog idővel „populáris” szintre szorított vissza (mellesleg azért is, mert „testközelbe” hozhatják ama folyamat sajátos vetületét, amelyet makroszinten olyan elvont fogalmakkal szokás illetni, mint „emancipáció”, „integráció” vagy „asszimiláció”). Végezetül fel kellene deríteni azokat az elszórt forrásokat, amelyek révén képet alkothatnánk a spontán szeparáció körébe utalható – formális jogi szempontból – teljesen illegális gyakorlatokról, elvégre az ezek által érintett házások később, főként 1895 után, szép számmal adhattak be válókeresetet.

Az imént felvetett kérdések megválaszolásához a disszertációban alkalmazott statisztikai módszer persze már nyilvánvalóan nem vagy csak korlátozottan lesz alkalmazható. Olyan 19. századi-

20. század eleji, többnyire narratív források – hiánytalanul fennmaradt törvényszéki és szentszéki válóperek mellett, korabeli családi levelezések, naplók, emlékiratok, irodalmi reprezentációk – felkutatására és alapos elemzésére lesz szükség, amelyek alapján könnyebben megérthetők az egyes élethelyzetek, a viszálykodó házastársak eltérő választásai, az alkalmazásba vett jogi stratégiák és taktikák. A kétféle megközelítés – a „madártávlat” és az „alulnézet” – hozadéka ugyan más lehet, de azok ugyanakkor egymásra is vonatkoztathatók: a disszertáció eredményei új megvilágításba kerülhetnek, miközben az „általános”, a „jellemző” viselkedés bemutatásán keresztül megkönnyíthetik az egyes esetek interpretációját.